

TIJEKOVI I PUTOVI ETIKE

Živan Bezić, Split

Otkada svijet postoji u njemu se stalno odvija borba između dobra i zla. Ona postoji u duhovnome svijetu jednako kao i u ljudskome. Već su neki anđeli poveli borbu za emancipaciju ("non serviam") i "svjetlo" (Lucifer). I prvi ljudi su bili postavljeni pred "stablo spoznaje i zla" (Geneza). Nisu izdržali kušnju kao ni njihovi potomci. Ugledom na Lucifera i ljudi su poveli bitku protiv bogova otimajući im vatrenu energiju (Prometej). To prometejsko vrijeme traje sve do dana današnjega. Kroz cijelu svoju povijest čovjek ahasverski luta između dobra i zla.

U tim lutanjima pojavili su se i faustovski pokušaji paktiranja sa svim mogućim demonima, a sve u nadi da će čovjek postati "ravan bogovima", tj. biti gospodar svega, demiurg dobra i zla. On će suvereno upravljati svojim životom i čitavim svijetom, slobodan i nesputan bilo kojim višim zakonom. Čovjek se tako već i vlada u praksi (to je njegov etos) i to opravdava u teoriji (etika).

Zbog toga će biti korisno da bacimo pogled u prošlost čovječanstva i vidimo kako je čovjek ostvarivao svoje snove o dobru (tijekovi etosa) i kako ih je reflexivno opravdavao i obrazlagao (putovi etike). Neizbježno je pitanje, također, kako on to čini danas. Povijest je "učiteljica života" i na moralnom području.

TIJEKOVI ETOSA

Iz *prapovijesti* čovječanstva nemamo pisanih izvještaja o etičkom ponašanju ljudi. Do nas su doprli samo neki arheološki i paleološki ostaci kao indikatori tadašnjeg načina života. Iz njih doznajemo da su praljudi vjerovali u Božanstvo i drugi život (kulturni objekti, ostaci žrtava), poštivali život i plodnost (kipovi božica plodnosti), svoje roditelje i pretke (ukopni obredi, grobnice, kult mrtvih). Iz njih se također dadu naslutiti tadašnji obiteljski, rodovski, lovački, stočarski, sakupljački i ratarski običaji.

S nastupom *povijesti*, kad je već društveni život bio prilično organiziran, dobivamo i prve pismene dokumente o odnosima među nastalim ljudskim grupama: plemstvo i ropstvo, klanovi i staleži, kaste i slojevi pučanstva sa zametcima civilizacije i građanskog života. Prvi mitovi iz tog vremena otkrivaju nam stupanj uljudbe, te religiozna i etička shvaćanja ondašnjih ljudi. Ta shvaćanja su pomiješana s praznovjermem, magijom i sličnim surogatima vjere.

Drevni su *Egipćani* svoj zemaljski život upravljali u perspektivi besmrtnosti (balzamiranje, posmrtni sud, vaganje duša) i zbog toga se trudili oko dobrih djela. I *Babilonce* je mučio problem besmrtnosti (Gilgameš), poznavali su zakone dobrog ponašanja i predviđali kazne

za zlodjela (Hamurabijev zakonik iz XVIII. st. pr. Kr.). Stari su *Perzijanci* bili jako zainteresirani za borbu između dobra i zla, duha i materije, svjetla i tame. Priznavali su dva suda (poslije smrti i poslije uskrsnuća) i odgovornost za svoje čine (Zaratustra, XV. st. pr. Kr.). Parsi, Zaratustrini sljedbenici, zbog progona su morali bježati u Indiju (IX. st. pr. Kr.), a iransku etiku su poslije zastupali i manihejci. Oko početka nove ere pristaše Mitre vodili su brigu o moralnoj savršenosti.

U Aziji je nastalo još nekoliko etičkih sustava. Za *hinduizam* je život u svim oblicima svetinja i odraz božanstva, pa im je zato moral silno važan. Ljudski se život odvija između "dharma" (dužnost) i "karma" (djelovanje). Tko se nije dovoljno očistio mora proći faze seobe duše (reinkarnacije), dok ne postane potpuno dobar. Dobrota traži čestitost, umjerenost, odricanje, post i razmatranje (yoga, redovništvo). Ipak se indijska etika nije znala osloboditi nepravde kastinstva zbog krivih shvaćanja čistog i nečistog.

Hinduistički moral je u svojoj dugoj povijesti doživio raznolike pretvorbe i reforme. Jedan od njegovih ogranaka, *đainizam*, (Mahavira, + 257 g. pr. K.) oštro se bori za duhovnost, spasenje i dobra djela (askeza, vegetarijanstvo, nenasilje). Istodobno se javlja i *budizam* (Buda=prosvjetljeni), koji svako zlo vidi u ljudskoj požudi za uživanjem, koja je onda uzrok boli. Jedino se odricanjem može uspjeti u borbi proti patnji i postići "nirvanu" (spokoj, stanje bez ikakvih žudnji). Do nirvane vodi veliki i mali put askeze. Mnogo kasnije indijski *Sikhi* (mješavina hinduizma i islama) još više naglašavaju put vjeri, pobožnosti, pripadnosti zajednici, starim običajima, mudrosti i knjizi.

Kineska etika je počivala na vjeri u "Jing-jang" silama zla i dobra, tame i svjetla. Konfucije (V. st. pr. Kr.) utemeljuje socijalnu etiku, kult predaka i nauku o "zlatnoj sredini", a taoizam (IV. st. pr. naše ere) nudi put mudrosti po načelu sklada sa svime što postoji. *Japanci*, pod utjecajem budizma i šintoizma, njeguju kućnu religioznost, obiteljski život, poštovanje predaka i meditativni život (zen, zazen).

I stanovnici *Afrike* općenito poštuju starije, a posebno pokojne prede, tradiciju i plemensko zajedništvo (naročito na Madagaskaru, gdje je na cijeni etika i obiteljski život). Ustanova inicijacije služi odgoju mladeži i socijalizaciji mladih uopće. Zbog plemenskih interesa promiče se plodnost i poligamija.

Stari Grci su vjerovali u sudbinu i bogove, koji su također bili podložni sudbini i više naličili ljudima nego bogovima. Svim je Helenima ideal sreća i ugodan život (eudajmonia). Spartanci napose njeguju vojničke vrline i strogost. Atenjanima je više do ljepote i dobrote (kalokagathia), te do skladnog građanskog života (polis, demokracija), makar to bilo i na štetu velikog dijela ljudi, tj. robova.¹

---

¹ Čak je i slavni Aristotel u svojoj *Ettici* opravdavao ropstvo.

Rimljani su uglavnom oponašali svoj uzor Grke. Cijenili su i vojničku i građansku etiku. Ispočetka im je moral bio stroži i čvršći da bi se u carsko doba rastočilo i sasvim iskvarilo. Plemstvo je živjelo u raskoši, roblje u teškom bespravlju i tlaci, a građanstvo je tražilo samo "panem et circenses".

Stari Židovi su bili strogi monoteisti, skloni teokraciji i poštivanju Božjih zakona (tora) te brojnim moralnim propisima (legalizam, farizejština). Cijenio se je patrijarhalni obiteljski život, hramska pobožnost i čistoća u ishrani i higijeni. Smatrali su se odabranim narodom, očekivali mesijansko kraljevstvo, stvorili dobro socijalno zakonodavstvo i vodili brigu o siromasima.

Građeno na svojoj hebrejskoj baštini, *kršćanstvo* je ipak donijelo na svijet novi stil života i morala, osobito novost ispovijedi i pokore. Bog nam je zajednički otac, a svi su ljudi i braća i sestre. Vjera, ufanje i ljubav su najveće kreposti. Ljubav prema Bogu i bližnjemu je najveća kršćanska zapovijed. Kršćanskoj etici je ideal svetost i sličnost Bogu te u konačnici i jedinstvo s njime (vječni život). U nastojanju oko dobra i spasa te u borbi proti zlu i grijehu vjernicima pomaže Crkva, koju je Isus ustanovio kao zajednicu djece Božje. Evangeoska etika, nažalost, nije postala punom stvarnošću u životu mnogih kršćana.

Uz neke elemente starih arapskih običaja i *islam* je svoju etiku oslanjao na židovstvu i kršćanstvu. Još je više zaoštrio predanje Bogu i njegovoj volji. Preporučuje post i molitvu, uspješno poslovanje, ali i darežljivost prema siromasima. Poistovjećuje javni i vjerski život (šerijatsko pravo), zagovara teokraciju i patrijarhat, potiče na "džihad" i dopušta mnogoženstvo.

Stari Kelti i Germani štovali su ratoborna i okrutna božanstva, što ukazuje na surovost i okrutnost njihovih narodnih običaja. Druidi su prinostili čak i ljudske žrtve, glavni bog Wotan (Odin) je ljuti ratnik, Thor je gromovnik, Loki je čista pakost, pa i same božanske djevice (Valkire) su ratnice. No, uz njih postoje i dobra božanstva i dobri ljudi. *Stari Slaveni* su nešto mekših običaja i vjerovanja, u svojoj mitologiji i običajima ocrtavaju borbu između dobrih i zlih sila, nisu ratnički raspoređeni.

Starosjedioci Amerike (Indijanci!) smatraju da je život samo jedan i svet. Ipak su i oni vjerovali u dvojestvo stvarnosti i čovječje pragme: dobro i zlo, svjetlo i tamu, toplo i hladno, muško i žensko, davanje i uzimanje. Priroda se otkriva u parovima i polovima, pa joj se treba prilagoditi. Prastanovnici Južne Amerike (Asteki, Maya, Inka, Kečua i dr.) jednako poštuju prirodu i nastoje živjeti u skladu s njome. Spremni su priznati svoje krivice pred Velikim Duhom pa mu prinose žrtve za svoje grijeha (osobito Maya).

Etos europskog *srednjeg vijeka* stoji pod znakom kršćanstva. Pomalo naliči na teokraciju s jakim utjecajem Crkve i kršćanskih vladara. U narodnim običajima još su uvijek prisutne stare poganske

natruhe. Feudalizam privilegira aristokraciju i viteštvo, građani polako stižu bogatstvo i nova prava, a kmetovi kubure težak život vezani uz gospodare i zemlju. Higijena nije na visini.

Humanizam i renesansa označuju konac srednjeg vijeka. Oživljuju bezbrižni duh antike i oduševljavaju se za čisto ljudske vrednote. To se odražava i u kulturi i u etosu tog vremena: slobodarstvo, raspojasanost i lagodan život viših slojeva društva.² Borghie i Macchiavelli su izraziti predstavnici svoga doba.³ U germanskim zemljama nastaje, tzv. *reformacija*, kao ustuk romanskoj raspuštenosti. No, mjesto obnove, Luther je u stvari deformirao čudoređe potcjenjujući dobra djela i ono malo moralne strogosti što je bila na snazi kod prosječnog kršćanina.

To je potaklo ondašnje teologe, osobito španjolske (Medina, Bañez, Suárez, Molina i dr.), da se više zabave moralnim pitanjima, utvrđuju etička načela i pronalaze nove moralne sustave. U to se vrijeme *moralna* utemeljuje kao posebna znanost. Njezinu razvoju osobito doprinosi Alfonz Liguori (theologia moralis). Jansenisti zastupaju najstroža etička načela nasuprot probablistima i laxistima.

Da ne bismo previše oduljili ovo poglavlje, za shvaćanje novovjekovlja naznačit ćemo samo *idealne likove* koji utjelovljuju etos europskih naroda (kratkoće radi ograničujemo se na Europu). Dok je još srednji vijek bio jedinstven u svom idealu viteza i sveca, a humanizam u svom uzoru humanista, nakon renesanse i pseudoreformacije nema više jednog lika koji bi predstavljao ideal za sve.

Španjolci su, npr. ostali vjerni modelu "hidalga", a sad su mu još nadodali obrazac "conquistadora". U Francuza je na cijeni "L'honnête homme" i "galant homme" i najzad "intelektualac". Englezima je uzor "gentlemen", Nijemcima lojalan građanin (Kant, Pflicht), Austrijancima dvorjanin, Talijanima "artista e corteggiano". Česi se poistovjećuju s husitima, Poljaci s patriotima, Rusi u carsko doba slavenofilima a u komunističko postaju "graditelji socijalizma". Pod utjecajem bogate Amerike danas smo svi postali bisnismeni i demokrate.⁴

U ovo *moderno* i postmoderno doba praktični etos nije jedinstven ni jednako kvalitetan svuda u svijetu. Tipičan Europejac se drukčije ponaša od tipičnog Afrikanca, Azijata pa i Amerikanca. Ipak se

² Burkhardt nam je u svom *Dnevniku* plastično opisao tadašnje običaje. Na književnom polju je to pokušavao Boccaccio u svom *Dekameronu*.

³ Balzac je dekameronštinu renesanse prikazao u malko pretjeranoj izjavi: "Dans cette adorable Italie la débauche et la religion s'accouplent si bien, que la religion y était une débauche et la débauche une religion" (*L'Élixir de longue vie*).

⁴ A koji je ideal suvremene Hrvatske? Dugovječni gubitak slobode nas je tjerao na putove rodoljublja i vjere (Starčević: Bog i Hrvati! Strossmayer: Za vjeru i dom! Radić: Vjera u Boga i seljačka sloga!) Kratka era jugoslavenstva nas je opijala parolama "bratstva i jedinstva", a u komunizmu smo mnogobrojni postali karijeristi. Trebalo je preživjeti... A danas? U ovom obrambenom ratu za opstanak Domovine opet smo svi postali, barem na riječi, vrlo rodoljubi (to osobito vrijedi za ratne profiteri).

posvuda dade nazrijeti labavljenje moralnih normi, nesigurnost u načelima, raznolikost stavova, praktični laxizam i kod "elite" i kod običnih ljudi. Nastupila je opća etička dekadencija, osobito na polju ekonomije, politike i seksualnog života (tako da se može govoriti i o pravoj seksualnoj revoluciji).

Moralisti i sociolozi se ne slažu u pitanju je li suvremeni moral bolji ili gori od prijašnjega.⁵ Izgleda nam gori, kažu, samo stoga što se danas više ništa ne skriva zahvaljujući mass medijima. J. Huizinga ovako procjenjuje suvremeni etos: "Ukratko nema dovoljnog razloga da govorimo o nekoj nižoj moralnoj razini u usporedbi s prijašnjim vremenima zapadne kulture. ...Ono što je u najvećoj mjeri izloženo opasnosti jesu norme morala uobće, teorija morala samog. Ovdje imademo puno pravo da govorimo o krizi, koja je možda još opasnija nego intelektualno oslabljivanje."⁶ H. Keller misli da je današnji svijet bolji, tako isto književnik St. Zweig i teolog P. Matusseck.⁷

Istina je, iščezli su neki stari poroci (npr. ropstvo, kmetstvo, privilegirani staleži, zapostavljanje žena i djece, kolonijalizam i sl.), no pojavili su se novi i gori od prijašnjih: rasizam, šovinizam, hedonizam, panerotizam, konsumizam, homofilija, ideologizam i anarhički revolucionizmi. Od svega što se događa najgora je pojava nijekanja same etike i moralne odgovornosti.⁸

Moral je stvarno u krizi. Nalazimo se na raspućima, a postoji i opravdani strah da ne krenemo bespućima.

PUTOVI ETIKE

Moralna praxa (etos) uvijek je prethodila etičkoj teoriji (etici). No, ipak ju je teorija stalno pratila a ponekad i determinirala. Budući da je povijest etike silno bogata i opširna, zadovoljit ćemo se kratkim pregledom europske etike. Ona je za nas i najvažnija.

Utemeljitelji etike kao nauke jesu stari Grci. *Platon* je ideju dobra postavio kao temelj etike i čitave filozofije. *Aristotel* je (Nikomahova etika) sustavno i konkretno razradio glavna moralna pitanja i vrline. On razlikuje teoretsku i praktičnu etiku, a cilj mu je etike postizanje sreće (eudaimonia) kroz krepostan život. *Aristip* je tu sreću nalazio u

⁵ Tako npr. Huizinga piše: "Ukoliko se radi o utvrđenim činjenicama javnog značenja, čini se da nema povoda držati naše doba za moralno rdavije od kojeg bilo prethodnog vremena" (J. Huizinga, *U sjeni sutrašnjice*, Zagreb 1944, str. 107).

⁶ Huizinga, *ibid.* str.108.

⁷ H. Keller, *Optimizam*, Zagreb 1931, str. 25; St. Zweig, *Eros Matutinus*, cit. u *La Nef*, br. 35-36, 1947.

⁸ "The modern tragedy is not that humans beings give way more often to their passions now than in previous ages but that, in leaving the right road, they deny that there is a right road. Men rebelled against God in other ages, but they recognized it as rebellion. They sinned, but they knew that they sinned. They saw clearly they were on the wrong road; today men throw away the map" (Fulton J. Sheen, *Peace of soul*, Image Book, N. York 1954, str. 142).

hedonizmu kao jedinom cilju, čemu su se kasnije pridružili epikurejci. Po njima je smisao života u izbjegavanju boli i postizanju užitaka, koja nisu samo čulna, već mogu biti i duševna.

Dok su sofisti nastojali relativizirati etos zamjenjujući dobro i zlo, *stoici* (Diogen, Epiktet, Seneca) su se stavili čvrsto na stranu dobra. Vrlina je pravilo života, a sastoji se u harmoniji razuma i prirode s jedne strane i čovječjeg vladanje s druge strane. Samo krepost osigurava nutarnju slobodu, stoga prema svemu ostalom treba biti ravnodušan (*apathia*).

Neoplatonisti (Plotin) još su više naglasili vrijednost kreposti i dobra te ih usko povezali s Bogom. Isticanjem duše i njezine besmrtnosti olakšali su afirmaciju morala mladoga *kršćanstva*.

Oslanjajući se na Kristove i Pavlove moralne zásade, uskoro se razvila bogata etička književnost: Pastor Hermae, *Didachè*, *Constitutiones apostolicae* i brojne crkvene poslanice. Kao moralni pisci se ističu: Tertulijan, Origen, Klement Alexandrijski, Ciprijan, Ambrozije, Augustin, Jeronim, Grgur Veliki, Bazilije, Hrizostom i dr. Svi kršćanski moralisti naglašavaju vjeru, ljubav, dobra djela i krepost kao jedini put sreći, zemaljskoj i vječnoj. Grijeh smatraju najvećim uzrokom nemira, nezadovoljstva i nesreće.

Na kršćanskim je načelima počivala i sva etika srednjeg vijeka. Albert Veliki (*Summa de Bono*) i Toma Akvinski ističu ulogu razuma i vjere u čudorednom životu, dočim su Bonaventura i Duns Scot davali prednost ljubavi. Ljudi srednjeg vijeka su znali grijesiti, ali i činiti pokoru za svoje grijeh, te je i literatura o pokori bila razvijena (*libri poenitentiales*). Na sveučilištima se gajila etika pod imenom "*philosophia moralis*".

Već smo vidjeli da se *humanisti* (Agricola, Piccolomini, Erazmo, Melanchton) okreću helenskoj i rimskoj etičkoj baštini te da namjesto gotičkog vertikala preporučuju zemaljske horizontale. Tom snizivanju etičkih kriterija pomogla je vjerska i moralna pseudoreformacija protestanata. Neohumanisti su kasnije (u XVIII. i XIX. st.) nanovo pokušali obnoviti humanističku misao (Gesner, Wolf, Humbolt, Herder).

Novi vijek je proširio geografska i kulturna obzorja svijeta. Unosi i u etiku nove poglede, osobito sa stajališta ljudskog razuma (*racionalizam*). Spinoza (+1677) posvećuje etici poznatu knjigu. U njoj tvrdi da postoji samo jedna stvarnost, koju on zove Bog ili Priroda. U Prirodi nema ni dobra ni zla, ona samo slijedi svoje zakonitosti (determinizam). Ljudi su oni koji su unijeli u Prirodu pojmove dobra i zla, a dobri su ukoliko žive u skladu s Prirodom i Razumom. U etičke racionaliste su se svrstali i Holbach, Lametrie, Helvetius, Grotius i dr.

S racionalizmom se je rodio i pokret *prosvjetiteljstva* (*illumine*, *temps des lumières*, *Aufklärung*). Rješenje moralnih i političkih zala traže najprije u prosvjećenom apsolutizmu, a zatim u prosvjeti masa i društvenim interesima. Za naš razum nema više nikakvih

tajni, mraka nestaje, vjera je suvišna. Pred ljudskim umom prestaju svi problemi. Nastupila je opojnost razumom i zanos za znanjem, iz čega se je rodio i današnji scijentizam. Čovjek svoje ponašanje prilagođava jedino prema pravilima uma.

S racionalizmom je usko povezan *naturalizam*. Već je Spinoza tijesno povezoao razum i narav, Th. Hobbes (+1679) je dao prednost naravi i njezinim zakonima (law of nature). "Priroda je dala svakome pravo na sve", tvrdio je Hobbes.⁹ Ona je pak sebična, i sklona egoizmu (altruizam je samo prikriveni oblik sebičnosti) zbog čega se mora kanalizirati zakonima. J. J. Rousseau je naprotiv smatrao čovjeka po prirodi dobrim, a civilizacija je ona koja ga kvari, ne priroda. Umjereni racionalist R. Cumberland (+1718) također smatra prirodu temeljem morala. No, pošto je Bog stvoritelj prirode, prirodni su zakoni dobri i vječni (De legibus naturae, 1672).

Shaftesbury, Hutcheson i Hume su držali da je *moralni osjećaj* prirodan i urođen te da postoji harmonija između prirode i društva, općih i posebnih interesa. Altruizam je jednako prirodan kao i egoizam. Počevši od Aristotela većina engleskih filozofa vjeruje da je svrha etike ljudska sreća (eudajmonizam). Ali, kad se želi precizirati što je to sreća, tu se ljudi i pisci razilaze.

Jedan veliki krug moralista drži da je sreća sve ono što koristi čovjeku. *Utilitarizam* se poziva na ljudsko koristoljublje (J. Locke, J. Bentham, J. S. Mill). Načelo utilitarizma glasi: "Najveća moguća sreća najvećeg mogućeg broja ljudi". Ta se sreća traži u rasteru od grubog materijalizma interesa i profita ("Big money can do no wrong") pa do vrednovanja kulturnih dobara¹⁰ i religioznih uvjerenja (vječna nagrada ili kazna!). Osim egoističkog koristoljublja postoji i altruistički (H. Sidgwick). Za ocjenu utilitarizma moglo bi se reći slijedeće: etika je zaista korisna (utilis), ali ne smije biti utilitarna (koristoljubiva).

Drugi izdanak eudajmonizma jest *hedonizam*. On izjednačuje dobro i užitak. Sreću i dobro nalazi samo u nasladama. Negira sva ostala dobra, osobito duhovna i asketska. Za hedoniste je glavni cilj života postizanje ugone i izbjegavanje svih neugoda. Još od antičkih vremena njihovo geslo je "carpe diem"! Ne vode računa o kobnim i užasnim posljedicama njihove "etike" (bestijalnost, satirizam, raskalašenost, rasap obitelji, pokvara mladeži, bolesti, sida...). Ne znaju ni za kakve ideale zbog kojih bi bilo vrijedno nešto pretrpjeti. Ipak i oni podsvjesno osjećaju da im njihovi nazori nisu na diku, pa zato ima daleko veći broj hedonista na djelu nego na peru.

I. Kant (+1804) je oštro kritizirao i odbacivao sve eudajmonističke, utilitarističke i hedonističke nazore. Po njemu primat pripada

⁹ *Man and Citizen*, New York 1972, sv. I. toč. 10. Od Hobbesa potječu izrazi "Homo homini lupus" i "Bellum omnium contra omnes".

¹⁰ Tako je npr. J. St. Mill uvažavao i duhovna dobra, a od materijalnih ona koja odgovaraju ljudskom dostojanstvu. Njegov učitelj Bentham je izradio čitavu jednu "etičku računicu", po kojoj se može izračunati korisnost svakog čina.

etičkim načelima, normama i dužnostima. "Dužnost" mu je najviši etički pojam. Osjećaj dužnosti je glavna moralna norma čudoređa, visoko nad svim ostalim motivima. Kantov "kategorički imperativ" traži da svaki čovjek postupi tako da njegov postupak može biti opća maxima ponašanja za sve ljude. Savjest zahtijeva bezuvjetno pokoravanje moralnom zakonu, koji je aprioran i formalan element ljudskog duha. U svojoj "Kritici praktičnog uma" Kant je ipak postavio postulat Boga kao posljednjeg izvora etike.

Nasuprot Kantovu moralizmu stoji *amoralizam*. Ovaj je oduvijek prisutan u praksi mnogih ljudi, a u etici još od vremena helenskih cinika. Ponovo su ga oživjeli etički egoisti (tipa Hobbes i Stirner), zagovornici utilitarizma i hedonizma, a izričito ga je zagovarao liječnik B. de Mandeville (+1737). On cinički tvrdi da su društvu korisniji egoizam, mane, poroci i zlo uopće, nego vrline. Poroci tobože potiču brži kulturni i ekonomski razvoj. Pravi "prorok" amoralizma je bio F. Nietzsche (+1900), za kojega su sve kreposti samo "profinjene strasti". On propovijeda prevrednovanje svih vrednota (Umwertung aller Werte), pa tako i etičkih. Ne postoji objektivni moral. Sve je subjektivno, jer čovjek je onaj koji unosi zakone u prirodu, a ona po sebi ne zna ni za kakav moral. A glavni je motiv ljudskog djelovanja "volja za moć" (Wille zur Macht). Čovjek mora postati "Übermensch", koji stoji "onkraj dobra i zla" (Jenseits vom Gut und Böse) i suvereno stvara sama sebe. Naš moral nije moral nad-čovjeka, već ne-moral ne-čovjeka. Zbog toga je Nietzsche ljuti neprijatelj demokracije i kršćanstva (Antichrist).

Neki su moralisti tražili opravdanje etike prije svega u ljudskim pozitivnim zakonima. *Legalisti* uzimaju zakon kao mjerilo čudoređa.¹¹ *Fatalisti* su se pak sasvim odrekli upravljanja vlastitim životom jer misle da svime upravlja sudbina, pa i našim vladanjem. Jedni su zastrašeni neminovnošću sudbine (timor fati), a drugi joj se pokorno podlažu (amor fati). Rijetki se usuđuju uzeti u ruke kormilo vlastitog života. *Pesimisti* vide u svojoj i tuđoj sudbini samo zlo. Čitav je život jedno veliko zlo prema kojemu su nemoćna naša osobna htijenja, pa se i ne isplati voditi borbu proti zla.¹²

Notu optimizma u povijest etike unio je *evolucionizam* (Darwin, Spencer, Wuketits). Po njemu, doduše, nema objektivnog morala, ali on nastaje, razvija se i napreduje s biološkom evolucijom čovjeka i razvojem društva. Neki evolucionisti misle da je čovjekova narav po sebi egoistična, požudna i agresivna, zbog čega dolazi do svih vrsta

¹¹ Grčki filozof Hipija je tvrdio: po prirodi smo svi jednaki, ali nas dijele ljudski zakoni. Legalisti tvrde protivno: po prirodi nismo jednaki, jednakima nas čine zakoni.

¹² Tipičan predstavnik pesimizma je A. Schopenhauer. Po njemu je svijet plod predodžbe i volje (Die Welt als Wille und Vorstellung). U čovjeku prevladava težnja i volja, ne um. No, kako se naše težnje i želje gotovo nikada ne ispunjuju zbog krute stvarnosti, ne preostaje nam ništa drugo do pesimizam. Pogotovo zato što su naše glavne pobude djelovanja egoizam i zloba. Schopenhauer ipak dolazi do zaključka: spas je u askezi.

sukoba. Za K. Lorenza je agresivnost bitna značajka čovjeka, što u sebi nije zlo (Das sogenannte Böse) jer služi afirmaciji opstanka. Začudo je prvi protivnik evolucionističke etike bio Darwinov prijatelj Th. H. Huxley. Za nj je evolucionistički moral "gladijatorski moral", pravo jačega. Zakoni kozmosa i ljudske prirode ne idu istim pravcem.¹³ Stoga se ni evolucionizam ne slaže s etikom. On protežira najjače, a etika najbolje. Razlika je pregolema.

Dok se evolucionistička etika oslanja najviše na biološki razvoj čovjeka, *socijalistička* ističe društvene temelje morala. Čovjek je kolektivno biće, ima kolektivnu svijest, iz koje proističe njegovo djelovanje. Po E. Durkheimu (+1917) svi ljudski čini moraju biti usmjereni samo dobru društvu. Moral, vjera, kultura i pravo su plodovi zajednice. Stoga je mjerilo etike "solidarnost s grupom".¹⁴ Sloboda nije uopće uvjet moralnosti.

Tvrdi socijalistički stav je zastupao *marxizam*. U načelu on uopće nije zainteresiran za etiku, jer ona je samo "nadgradnja" materijalne stvarnosti. Ipak nije mogao izbjeći etičku problematiku. Za Marxa je glavni problem ljudske prakse čovječje otuđenje (alijenacija): traženje smisla i norma života izvan materijalne sfere. Kako je izrabljivanje radnika njaveće zlo, tako je socijalna pravda najveće dobro. Marxizam propovijeda klasnu borbu, revoluciju, rušenje religije i ekonomsko blagostanje. Zagovara dikaturu proletarijata, kolektivizam, ograničenje osobne slobode i ukidanje privatnog vlasništva. Niječe duhovne vrednote i sve bazira na ekonomskim i materijalnim dobrima, koja su pokretač ljudskog djelovanja. Marxistički "humanizam" je samo verbalne naravi, u stvari pak potkopava prave ljudske vrijednosti.

Fenomenološka filozofija se nije namjeravala baviti etikom, ali ipak nije mogla mimoći fenomen morala. E. Husserl je više bio zabavljen teorijom spoznaje istine i bitka, dočim su drugi fenomenolozi obraćali više pažnje čovjeku kao osobi i nosiocu vrednota. Kao što istini vodi logika, ljepoti estetika, tako u čovjeku postoji i posebni osjećaj za dobro, a to je etika. Čovjek intuitivno spoznaje što je dobro (F. von Brentano). Iako "carstvo vrednota" postoji neovisno o čovjeku, ono nalazi svoj korelat u ljudskoj volji, koja je sposobna za etičko vrednovanje (M. Scheler). Zbog toga se moralno dobro poistovjećuje s vrednotama (N. Hartmann).

Existencijalizam u svojoj filozofiji ističe postojanje (existenciju) nasuprot biti (esencija), iz čega proizlazi da čovjek postoji prije čovječtva i da nema određene ljudske naravi. U etičkom pogledu zastupa misao da je čovjek apsolutno slobodan, on je jedini stvaralac sama sebe i sam odlučuje što je dobro i zlo. Uživa apsolutnu slobodu

¹³ Th. H. Huxely, *Evolution and Ethics*, London 1893.

¹⁴ E. Durkheim, *De l'éducation morale*, Paris 1934. Čovjek redovito pripada različitim, a često i suprotnim grupama, pa se s pravom pitamo: što onda kad su te grupe u sukobu? Ili kad jedna banda kriminalaca zahtijeva "solidarnost s grupom", je li to onda uopće moral?

stvaralaštva i etičkog vrednovanja. Pošto je "osuđen na slobodu" (J. P. Sartre), on je sam sebi jedino pravilo ponašanja, jer ne postoji nikakva objektivana norma morala. Zbog toga što je čovjek "sam u svemiru" i jedini odgovoran za sebe, osjeća tjeskobu, mučninu i nesigurnost pa mu život izgleda kao "Sizifov posao".¹⁵ Existencijalizam lebdi između exaltacije individualizma, subjektivizma i slobodarstva, te na drugoj strani straha i ugroženosti zbog svoje vlastite nemoći i ograničenosti.

Kao ustuk na pretjerani existencijalizam pojavio se *strukturalizam*. Ovaj je najprije htio biti znanstvena metoda, zatim je postao filozofija i najzad jedan oblik negativne etike, koja po njemu ne bi trebala postojati. Čovjek naime ne bi bio slobodna osoba, već igra i plod svojih unaprijed danih struktura. On zapravo nije nikakvi subjekt, kako si umišlja, nego obični objekt i žrtva svog ustrojstva (L'homme ne parle pas, il est parlé. "Ča" parle en moi, pas moi). Budući da nema slobode, nema ni moralne odgovornosti. Zbog toga čovjek nije gospodar svojih čina, on je determiniran vlastitim bezličnim ustrojem. U strukturalizmu nema mjesta za etiku.

Od suvremenih etičkih teorija spomenimo samo još *analitičko-neopozitivističku* filozofiju morala. Premda joj etika nije izravni predmet zanimanja, nije mogla mimoći ni ovaj vid ljudskog života. Analitička etika pridaje pažnju artikulaciji etičkih sudova, emocija i voljnih odluka. Svoju prosudbu temelji na logičkoj i jezičkoj analizi moralnih tekstova i pojmova, a ne na samoj životnoj praksi. Gubi se u teoretskoj i lingvističkoj hermeneutici, koja na kraju krajeva blokira stvaranje etičkih sudova i njihovo konkretno izvršavanje. Zanimljiva kao intelektualna igra analitička teorija ostaje bez važnosti za praktični život.

Na kraju još samo nekoliko podataka iz povijesti *medicinske etike*. Prvi značajni korak sačinjava tzv. "corpus Hipocraticum" (s poznatom zakletvom). U srednjem vijeku španjolski liječnik A. de Villanova (XIII. st.) bavi se medicinskim etičkim problemima u svojim knjigama, osobito u "De cautelis medicorum". Sv. Ivan Kapistran, koji nam je pomagao u borbi proti Turaka i umro u hrvatskom Iloku, napisao je dvije knjige o medicinskoj etici: "De medicis et medicina" (1451) i "Speculum conscientiae" (objavljena posmrtno 1584). I glasoviti Paracelso (+1541) se u svojim djelima doticao medicinske etike. Kraljevski zbor liječnika u Londonu 1563. sastavlja svoja "Statuta moralia". U XVII. i XVIII. st. posvuda se osnivaju zborovi i udruženja liječnika i mnoge Medicinske akademije.

Zanimanje za etička pitanja se zaoštrilo u XVIII. st. u Americi prigodom prvog cijepjenja u Bostonu (SAD). Od protivnika Benjamin Franklin postao je veliki zagovornik cijepjenja. U Londonu je dr. Th.

¹⁵ Postoji i religiozna struja existencijalizma. Ona ateističkom existencijalizmu postavlja pitanje: Ako postoji "vrsta" čovjek, može li ne postojati i ljudska narav, koja čini vrstu? Ako se čovjek rađa kao čovjek, zar mu onda nije unaprijed zadana ljudska narav i objektivna norma čovjekovanja?

Percival objavio svoju knjigu "Medical Ethics", a 1847. Američko liječničko društvo i Medicinska akademija u New Yorku izdaju "Code of Medical Ethics". Otada je medicinska etika postala - i nadajmo se ostala - sastavni dio medicinskog studija i medicinske praxe.

SUVREMENI ETIČKI PRAVCI

Neki stari etički nazori i smjerovi još su uvijek na snazi. Premda stari, nisu zastarjeli. Iako nisu moderni po svojoj genezi, još su živi i učinkoviti i u našem vremenu i u svijesti naših suvremenika, jer imaju trajnu vrijednost. Obogaćeni povijesnim iskustvom nisu izgubili pravo glasa ni u najnovijim moralnim disputama.

Među prastarim moralnim sustavima koji su i te kako aktualni, na prvom se mjestu nalazi *religiozna etika*. Njezina je bitna značajka u tome što svoj moral temelji na objektivnoj i božanskoj podlozi, tj. na volji i promisli Boga Stvoritelja (stoga se broji u heteronomne moralne sustave). Doduše, stare primitivne religije (politeističke) ne ulaze u krug suvremene etike, a one panteističke se uglavnom zadržavaju na Istoku. Etičkom scenom danas dominiraju monoteističke religije: kršćanstvo, islam i donekle židovstvo.

Spomenute religije zastupaju teonomni moral, zasnovan na ideji Boga. Kršćanska vjera je ne samo teonomna nego i kristocentrična, bazira svoju etiku na Evanđelju, teofaniji Isusa Krista, osnivača Crkve. Božja objava, dekalog, prirodni zakoni, diktat savjesti, razumski argumenti, vjera, bratska ljubav i povjesna iskustva jesu temeljna načela kršćanske etike. Što u teoriji, što u praksi kršćanski moral je i danas najjača i najvitalnija snaga na etičkoj sceni svijeta. On služi kao parametar morala uopće.

U promicanju kršćanskog morala najdosljednija je Katolička crkva. Ipak katolički moralisti rado preuzimaju sve pozitivne doprinose profane etike. Tako su npr. u katolički korpus etike integrirane mnoge temeljne pozicije humanizma, aksiologije i personalizma, pa i neke iz oblasti socijalističke, existencijalističke i ekološke etike. Neki su teolozi postali teleolozi (dobar cilj je jedini bitni element moralnosti), a drugi konsekvencijalisti (važne su posljedice djela, a ne ciljevi) i proporcionalisti, koji traže "causam proportionatam ad agendum".¹⁶

Predstavnici *autonomne etike* dobivaju sve više pristaša u moralnoj teoriji i praksi. Emancipacija od svake heteronomije, liberalizacije svih zakona, uključivši i etičke, te ponos suvremenog čovjeka koji se smatra gospodarom zemlje (a doskora i svemira) navode našu generaciju da ne dopušta uplitanje nikakve "više vlasti" u njezino

¹⁶ Tj. razlog razmjerno dovoljan djelu. Proporcionalisti naime drže da je u gotovo svakom činu izmiješano dobro i zlo, dobre i loše posljedice. Glavno je da prevladavaju dobre. U tom slučaju je i motiv djelovanja pozitivan. Skrajnji teologizam, konsekvencijalizam i proporcionalizam nisu, dakako, na liniji kršćanske moralke.

vladanje. Čak su i neki kršćanski moralisti pristali na nelogičku sintagmu "autonomne teonomije" (ili u blažem obliku "teonomne autonomije"). Stoga su još uvijek žilavo živi stari autonomistički principi eudajmonizma, hedonizma i liberalizma.

Danas je naročito popularan *liberalizam*, koji propovijeda kult slobode. Njegovi su ideali: odbacivanje svakog auktoriteta (emancipacija), sloboda savjesti bez vanjskih normi, gospodarstvo znanosti i tehnike (scijentizam), ali bez zatiranja emocija, i na kraju otkivanje svih "okova", tj. nesputanost i puna sloboda u privatnom, moralnom, političkom i ekonomskom djelovanju. Liberali naglašavaju individualizam, privatno vlasništvo, poduzetništvo, slobodno tržište i slobodarski etos (što često može biti na štetu zajedništva i općeg dobra).¹⁷

Liberalističke pretjeranosti pogoduju ekstremima ideološkog anarhizma i etičkog nihilizma (amoralizma). Egoizam i makjavelizam su u etičkoj teoriji "mrtvi", ali su u praksi stalno i uporno prisutni. Danas se zvijezde existencijalizma i strukturalizma gase, no subjektivizam i voluntarizam se čvrsto drže. Mnogi tzv. ljevičarski pokreti kreću u pravcu amoralna i antimoralna, tj. etičke anomalije.¹⁸ Nisu rijetke ni pojave satanizma.

Socijalistički i marxistički "moral", temeljen na materijalizmu, pokazao je na djelu svoje promašaje. Rijetko ga tko u javnosti zastupa otvoreno, ali je ostavio posljedice u mentalitetu i praksi mnogih drugih ljudi koji su u njemu odgojeni. Isto tako gubi na atraktivnosti i psihoanalitička etika. Njezin moral "sans pèchè" (A. Hesnard) pokazao se kao "pèchè sans moral".

Budući da se hedonizam i utilitarizam ne usuđuju previše dizati svoj glas pod vlastitim imenom, oni se u našem vremenu javljaju pod imenom *pragmatizma*. Ovaj je ponikao u Sjevernoj Americi (Dewey, James), a udomaćio se po čitavom svijetu. Rad, poslovnost, praktičnost, korist i uspjeh su mu temeljni idoli. F. J. Varela drži da je etika sposobnost brzog i uspješnog odgovora na neposrednu okolinu, dakle sposobnost snalaženja. Važno je "know-how", a ne "know-what".¹⁹ R. M. Hare ublažuje Benthamov utilitarizam Kantovim načelima, ali ga se ipak ne odriče.²⁰ Neki se pragmatisti više oslanjaju na ljudsko iskustvo (empirizam), a drugi na pravne norme (pozitivizam, legalizam).

U krilu existencijalizma rodio se jedan nakaradni pojam etike, nazvan *situacionizam*. Ako naime nema objektivnog morala, čovjek samostvaralac donosi svoje odluke suvereno, prema tome kako to

¹⁷ Liberali nisu svjesni nekih svojih načelnih protuslovlja: ljudska jednakost - ekonomska nejednakost, pravda - kapital, individualizam - društvenost, sloboda - anarhija, priroda - tehnika, industrija - ekologija, formalna - stvarna demokracija i sl.

¹⁸ Upravo autonomija često vodi u anomaliju. Autonomisti kažu: Čovjek nije odgovoran pred normama, on je odgovoran za norme. Ali kome je odgovoran? Ako je odgovoran samo sebi, onda i nema odgovornosti. Svatko je svoj vlastiti zakon.

¹⁹ F. J. Varela, *Un know-how per l'etica*, Laterza, Bari 1992.

²⁰ R. M. Hare, *Il pensiero morale*, Il Mulino, Bologna 1989.

prilike od njega traže. On se ponaša ne prema nekim apsolutnim načelima, već kako mu diktira časovita situacija. Nekako po onoj partizanskoj "druže, snađi se!"²¹

Moderna etika, koja je sva prožeta racionalizmom i optimističkim scijentizmom, danas polako ustupa mjesto tzv. *postmodernoj* etici. Nju još zovu kreativna, dinamička i otvorena etika. "Kreativna" je jer sama sebi određuje pravila igre, bez oslona na neki objektivni i viši auktoritet, "dinamična" je jer nema čvrstih normi ("koje su također u evoluciji), a "otvorena" je jer nikada nije gotova ni završena, na tragu je uvijek novih spoznaja. Ona nije etika zapovijedi (Gebotsmoral), nego samo jedna moguća etička ponuda (Angebotsmoral). Istina i dobro se danas zovu: sloboda, ljubav, toplina, humanost, socijalna pravda, blagostanje, razvoj i napredak.

Tendencije posmoderne etike se kreću u ovim pravcima:

- od heteronomije k autonomiji,
- od apsoluta prema relativnosti,
- od sakralnosti prema profanosti i sekularizaciji,
- od biti (esencije) prema pojavnosti (existencijalizam, fenomenologizam),
- od načela k pragmi i situaciji,
- od istine sumnji i agnosticizmu,
- od teorije praxi,
- od statike dinamici,
- od normi "kreativnosti",
- od prošlosti prema budućnosti,
- od kolektiva k individuumu,
- od dužnosti k pravima i samoostvarivanju,
- od ideala prema sreći i užitku (moral sans péché).²²

Jer je sve u pokretu i razvoju, nema više Arhimedove točke na koju možemo položiti polugu etike. Na njezinu terenu vlada pluralizam, čija je izravna posljedica *relativizam* svih vrednota te opća idejna i moralna dezorijentacija. Ne držeći mnogo ni do kojeg etičkog pravca, relativisti kažu: "Il n'y a pas de morale, il y a des morale, entre lesquelles on peut librement choisir" (nema jednog morala, postoje mnogi morali, među kojima se može slobodno birati), što u krajnjoj crti znači da nema uopće jedne važeće etike. Svatko je sebi svoj vlastiti zakonodavac, nitko nikome ne odgovara, ja mogu činiti štogod mi se sviđa.

²¹ Primjer situacijskog morala: na šibenskom dječjem festivalu 1984. čitao je svoju pjesmu namijenjenu djeci i jedan pjesnik iz Novog Sada. Pjesma ima više kitica. U svakoj je iznesena jedna životna situacija. Ako se pjesniku nije svidala, strofu je završavao riječima: "Samo laži, samo laži!" Ako je po sudu pjesnika situacija povoljna, završavao ju je usklikom: "Tad ne laži, tad ne laži!"

²² U talijanskim je medijima nedavno industrija sladoleda lansirala slijedeći spot: jedna poznata glumica oblizuje sladoled uzdišući: "È dolce come un peccato!"

U toj zbrkanoj situaciji neki se okreću starinskim vrijednostima (tradicionalisti, konzervativci), drugi bezglavo jure naprijed ne znajući kamo (progresisti, novotari), a treći pokušavaju umijesiti neku novu sinkretističku pogaču: spoj Istoka i Zapada, akcije i meditacije, teozofije i antropozofije, ujedinjenih Crkava, etike i pragmatike, pa nude New Age, moralnu demokraciju i neki globalni etos ("Projekt Weltethos" i sl.). Neki opet nalaze utočište u krilu majčice Prirode i njezinu moralu.²³

Srećom svi ti anarhoidni trendovi ipak nisu doveli do potpune moralne anarhije: danas u Europi prevladavaju tri opće priznata pravca: humanizam, personalizam i etika vrednota (Wertethik). *Humanizam*, okrenut transcenciji i realnom vrednovanju čovjeka, nosilac je bolje sadašnjice i budućnice.²⁴ Poštujući ono što je najbolje u čovjeku on kulminira u *personalizmu*, koji se brine za svestrano dobro i dostojanstvo ljudske osobe. Osoba se obogaćuje etičkom upotrebom svih dobara što joj ga nude priroda i društvo, nebo i zemlja.²⁵ To su dakle objektivna i subjektivna dobra, prave *vrednote* na kojima se gradi sreća, pravda i mir za čitavo čovječanstvo. Kao najčvršći stup etike, kako u prošlosti tako i danas, dokazao se vjerski utemeljeni moral, posebno kršćanski.

Urgentni imperativ današnjeg časa jest *moralni odgoj* mladeži kako su ga promicali osnivači religija (Isus), najbolji filozofi (Sokrat, Platon, Aristotel, Kant), savjesni moralisti (Akvinac, Gaetano, Liguori, Shaftesbury, Scheler) i odlični pedagozi (Komensky, Herbart, Förster, Bosco). On se sastoji u razlikovanju dobra i zla, u dosljednom vršenju dobra, u plemenitom motiviranju rada, u pravilnom vrednovanju stvarnosti, u poštivanju čovjeka, u dobrom primjeru starijih, u nagrađivanju pozitivnih oblika ponašanja, u prihvaćanju zajednice (osobito obitelji), u interioriziranju etičkih normi i u dnevnom ispitivanju savjesti.

Na kraju će nam dobro doći jedan sažeti pregled tijekova i putova morala, etičke praxe i teorije.

---

²³ J. M. Guyau veli da je priroda amoralna. No, pošto je ljudska priroda glavni pokretač i uzrok djelovanja, ona ispada kao jedina norma djelovanja. A to znači da je sam čovjek počelo i svrha morala. Stoga predlaže etiku bez obveza i sankcija (*Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction*, Paris 1935).

²⁴ Još jednom treba naglasiti da prizemni humanizam nije pravo rješenje moralnih problema čovječanstva. Hartmannova izjava "Staviti nešto iznad čovjeka je izdaja čovjeka" je ne samo filozofski kriva, već i etički fatalna. Ona negira svaki čovječji moralni uspon, jer bi tada cijeli ljudski rod zauvijek bio osuđen na niske etičke standarde, vazda bi ostao "glebae adstrictus".

²⁵ Ipak ne bi bilo opravdano da se pravim etičkim vrednotama podmetnu surogati, kao npr. estetika. Etika i estetika jesu blizanke, ali nisu isto. Etika ne može biti protetika, ne dopušta nikakve nadomjestke. Još manje se smije pretvoriti u puku patetiku, jer bi ta onda proizvela pat-etiku.

• Ono što najprije možemo uočiti jest činjenica da svi ljudi i narodi teže dobru.²⁶ Čovjek je od iskona moralno biće i po tome se razlikuje od životinje.

• Većina ljudi ima iste temeljne pojmove o dobru. Sve ljudske grupe zauzimaju neki etički stav i slične modele vladanja, posebno u obiteljskim i društvenim odnosima, odgoju, zajedničkom životu, istini, pravdi, vlasništvu, itd.

• Naravno, nikada svi ljudi nisu mogli ići istim putovima dobru. Razlozi su očiti: ekološke prilike, biotop, klima, geografski položaj, ishrana, tradicije, stupanj kulture, međusobni utjecaji i tome slično. Načela su uglavnom jednaka a primjena je raznolika.

• Mnogi ljudi su slabici, premda im ne manjka dobre volje. Ne uspijevaju biti dosljedni, pa se njihovi ideali i praxa uvijek ne poklapaju. Najgore stoji s onima koji nemaju nikakvih ideala, tj. viših ciljeva u životu. Doduše, povijest uči da svi ljudi mogu pogriješiti, ali se dobri ljudi poznaju po tome što se kaju za svoje pogreške i nastoje se popraviti. Popravak i obraćenje su također etička stvarnost.²⁷

• Osjećaj odgovornosti je manji u grupi, posebice u masi, nego kod pojedinca. Etički standardi padaju najviše u bogatim društvima.²⁸ U pozitivnim skupinama prevladava oponašanje (tu ponašanje postaje oponašanje), a u negativnim slabice privlače i povlače loši primjeri i moć sredine.

• Tijekom povijesti je etička reflexija sve bogatija, kreće se u raznim smjerovima, zbog čega je postala pluralistička i relativistička. U starije vrijeme je bila uglavnom religiozna, u naše je doba više sekularizirana i racionalizirana s očitim tendencijama k etičkoj autonomiji.

• Osim rijetkih iznimaka (u koje spadaju ekstremni liberalci, progresisti, ljevičari, anarhisti i praktični amoralci) danas je etika - više nego ethos! - na visokoj cijeni uz opće uvjerenje da ni čestit čovjek ni ljudsko društvo nije zamislivo bez etike i morala.

Literatura: F. Jodl, *Istorija etike*, Masleša, Sarajevo 1963; G. J. Warnock, *Contemporary Moral Philosophy*, London 1966; H. Sidgwick, *History of Ethics*, London 1967; J. R. Romić, *Personalistička etika*, KS, Zagreb 1973; A. Vukasović, *Moralni odgoj*, Liber, Zagreb 1974; T. C. Hennessy /ed./, *Values and Moral Development*, Paulist Press, New York

²⁶ Iznimka su duševni ili moralni bolesnici (moral insanity). Međutim, ovakvi obično neće da se liječe, nego hoće da ih se prihvati takvima kakvi jesu, da se oni ne bi morali truditi oko popravka. (W. R. Fairbairn, *Psihoanalitičke studije ličnosti*, Naprijed, Zagreb 1982, st. 323). U takve spadaju npr. homosexualci.

²⁷ Kroz povijest morala se javljaju uvijek dvije konstante: hvaljenje prošlosti (laudatores temporis acti) i kudenje mladeži. Ova je za starije redovito "pokvarena i raskalašena", ne povodi se za svojim odgojiteljima. Na taj način svaka generacija demantira samu sebe. U današnjem vremenu kulta mladosti okrivljavanje mladih je jako oslabilo.

²⁸ To je i današnje iskustvo, a ima potvrdu i u povijesti. Poslije otkrića Amerikā obogaćeni Španjolci nisu više htjeli raditi i zapustili su svoja polja. Stoga je kralj bio prisiljen obećati plemstvo svakom poljodjelcu koji obraduje zemlju.

1976; Razni pisci, *Philosophical and Medical Ethics*, Reidel, Dordrecht 1977; P. Lain Entralgo /dir./, *Historia de la medicina*, Salvat, Barcelona 1978; M. Warnock, *Ethics since 1900*, III. izd, Oxford 1978; D. Mieth, *Moral und Erfahrung*, III. izd. Herder, Freiburg 1982; H. Weber /Hg./, *Der ethische Kompromiss*, Herder, Freiburg 1984; W. M. Kurtines, *Morality, moral behavior and moral development*, Willey, Chichester 1984; L. Kohlberg, *The Psychology of Moral Development*, Harper, S. Francisco 1984; J. Stoetgel, *Les valeurs du temps présent*, PUF, Paris 1983; E. E. Shelp, *Virtue and medicine*, Reidel, Dordrecht 1985; J. Mahoney, *The Making of Moral Theology*, Clarendon Press, Oxford 1987; AA. VV., *La coscienza morale oggi*, Alfonsiana, Roma 1987; Cl. Reichler, *L'age libertin*, Ed. de Minuit, Paris 1987; M. Vidal, *Il camino dell'etica cristiana*, Queriniana, Brescia 1989; AA. VV., *Teorie etiche contemporanee*, Boringhieri, Torino 1990; S. Biolo /ed./, *La questione dell'utilitarismo*, Marietti, Genova 1991; AA. VV., *Ethos e cultura*, 2. sv. ed. Antenore, Padova 1991; A. Etchegoyen, *La valse des éthiques*, Bourin, Paris 1991; G. Lipovetski, *Le crépuscule du devoir*, Gallimard, Paris 1992; G. Fara, *Etica e informazione*, Vallecchi, Firenze 1992; A. Rizzi, *Crisi e ricostruzione della morale*, SEI, Torino 1992; A. Vukasović, *Etika, moral, osobnost*, Školska knjiga, Zagreb 1993.